

УДК 930.92

<https://doi.org/10.15407/rksu.30.168>

Вадим Юрійович Арістов,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-3094-8850
e-mail: aristov3000@ukr.net

Марина Олексіївна Дегтяренко,
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри англійської мови технічного спрямування № 2,
Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» ім. Ігоря Сікорського
(Київ, Україна)
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-9877-8106
e-mail: marinadehtiarenko@gmail.com

ПОЛЕМІЧНІ ТВОРИ В РУКОПИСНОМУ ЗБІРНИКУ XVIII СТ. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Метою роботи є представлення та введення до наукового обігу рукописного збірника-конволюта XVIII ст. РД-203 з фондів Національного музею історії України, який походить із зібрання відомого колекціонера Андрія Титова. Стаття передбачає визначення та контекстуалізацію текстів, що ввійшли до збірника. **Методологію** роботи становлять базові текстоло-

гічні та кодикологічні методики, прийоми порівняльно-історичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше зроблено спеціальний опис вказаного збірника-конволюта, простежено його історію, визначено й проаналізовано тексти – складові збірника. **Висновки.** Збірник РД-203 є пам'яткою старообрядницької культури XVIII ст. Найвірогідніше, він,

пов'язаний із Соловецьким монастирем. У збірнику представлено два твори. Перший – це перекладна полемічна пам'ятка «Розмова з Ахмедом сарацином». Її датування та походження є дискусійними. Існує традиція приписувати текст Самону з Гази, християнському єпископу XI ст. Проте є більше підстав уважати «Розмову» псевдоєпіграфом XVI ст. Вона була перекладена по-слов'янському братами Ліхудами наприкінці XVII ст. і ввійшла до їхнього компендіуму «Меч Духовний». Другим складником збірника є П'ята Соловецька Чолобитна розлогої редакції. Цей твір було створено в Соловецькому монастирі напередодні повстання 1668–1676 рр. проти церковної реформи московського патріарха Никона. Автором Чолобитної був Геронтій, один з ідеологів повстання.

Актуальність теми дослідження. Вивчення східнослов'янської рукописної спадщини залишається полем археографічних знахідок, оскільки значна частина матеріалів у музейних та бібліотечних сховищах України досі є не тільки не дослідженою, а й часом не описаною. Виявлення, вивчення й уведення до наукового обігу рукописних текстів пізньосередньовічної і ранньомодерної доби є актуальним завданням науки. Традиційно рукописи пізнішого часу «програють», оскільки дослідницька увага здебільшого зосереджується на пошуку ранніх, перших, найдавніших пам'яток. І це, як не парадоксально, надає їхньому вивченню особливої значущості. Навіть якщо «пізні» рукописи не є унікальними списками важливих пам'яток чи не пов'язані з іменами відомих осіб, дослідження цих малих «цеглин» сприяє складанню цілісності – комплексного уявлення про циркуляцію рукописів на просторі поширення кириличної писемної традиції. Ця традиція була

Склад конволюта і його кодикологічні особливості ілюструють історію рецепції та побутування зазначених творів у старообрядницькому середовищі XVIII ст. «Розмова з Ахмедом сарацином» відтворена в повному обсязі. Натомість П'ята Соловецька Чолобитна розлогої редакції представлена в урізаному вигляді. Це може засвідчувати пріоритети укладача збірника, який надавав більшого значення перекладному творові. До Києва збірник потрапив випадково близько 1928 р. у зв'язку з перевезенням українських рукописів з російських бібліотек і музейних сховищ.

Ключові слова: рукопис, конволют, полемічний твір, Самон Газький, Соловецький монастир, Андрій Титов.

не замкненою, а цілком відкритою до сторонніх, зокрема греко-латинських, «вливань». Власне вона сама виникла в IX ст. в результаті перекладу базових релігійних (християнських) та «світських» текстів на мову новонавернених слов'ян.

Цікавим аспектом історії ранньомодерної східнослов'янської книжності є функціонування рукописних збірників у період поширення і панування друкованої книжки. Особливо інтригуючими є ті випадки, коли рукописи фіксують адаптацію грецьких, латинських або інших «іноземних» текстів у межах кириличної традиції та їхнє побутування, часом у повному відриві від початкового ідейного і соціального контексту. Всі ці риси ілюструє збірник-конволют XVIII ст. РД-203, що зберігається в колекції рукописних документів Національного музею історії України (далі – НМІУ). Збірник РД-203 наприкінці XIX ст. став власністю російського (ростовського) купця й колекціонера Андрія Титова (1844–1911) та увійшов до фондів створеного ним Ростовського музею старожитностей. Після його смерті, на початку XX ст., колекція Титова була розділена між зазначеним музеєм та Імператорською публічною бібліотекою в Санкт-Петербурзі.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія рукописів з колекції Андрія Титова, що опинилися в музейних та бібліотечних зібраннях Києва, залишалася до останніх років майже не вивченою. Нещодавно В. Ю. Арістовим та Я. В. Затилюком було атрибутовано і досліджено частину рукописів з цієї колекції [1, с. 84–89; 2, с. 141–144; 3; 4, с. 28–33]. У ході розшуків з'ясовано, що комплекс рукописів з колекції Андрія Титова потрапив до Києва в 1928 р. завдяки старанням Федора Савченка, тодішнього секретаря Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН). За ідеєю Савченка, до УРСР мали повернутися рукописи українського походження, які Титов свого часу купив у вдови українського археографа Осипа Бодяньського. Але під час комплектування й перевезення до числа цих матеріалів потрапляли рукописи, створені далеко від України. Найяскравішим прикладом є новгородська пергаментна грамота середини XV ст., яка мала невеликий розмір, була механічно вставлена в інший рукопис, навіть не була облікована і відкрита тільки нещодавно [3]. Конволют РД-203 є прикладом рукопису, не пов'язаного з Україною, який має, найвірогідніше, північноросійське походження.

Після перевезення до Києва в 1928 р. рукописи з колекції Титова ввійшли до бібліотеки Історичної секції ВУАН, а після її розформування частина цих документів потрапила до фондів Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка (нині – НМІУ). Інші рукописи із зібрання Титова опинилися в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Спеціальну історіографію присвячено іншим аспектам теми даної статті: старообрядницькій книжності, а також кожному з текстів-складників аналізованого рукописного збірника. Ці роботи буде залучено нижче у відповідних місцях статті.

Мета дослідження. Метою роботи є представлення та введення до наукового обігу рукописного збірника-конволюта РД-203 з колекції НМІУ, визначення та контекстуалізація текстів, що ввійшли до нього.

Виклад основного матеріалу. Паперовий рукопис РД-203 є конволютом, форматом у малу четвірку (розміри обкладинки 21,5x17,5 см), складається із 46 аркушів. Збірник має дві частини. Перша займає арк. 1–8, друга – арк. 9–46. Аркуші другої частини дещо менші за розмірами від аркушів першої. Наявна обкладинка підібрана під розмір першої частини. Текст кожної частини збірника виконано однією рукою. Щоправда, в першій частині на арк. 1 зв. та арк. 6 іншою рукою зроблено глоси на полях, які коротко пояснюють незрозумілі терміни. На останньому, чистому, аркуші першої частини (арк. 8 зв.) пізнішими руками олівцем зроблено два малорозбірливі записи, а також розрахунки грошей (у копійках, про що свідчать скорочення «к.» біля чисел). В одному із записів чітко прочитується дата – «1870-го года іюня 8 дня». Можна вважати, що ці нотатки залишив один із власників рукопису. У другій частині на арк. 22 на полях містяться нерозбірливі приписки іншою, ніж основний текст, рукою. Текст першої частини написано характерним «квадратним» скорописом XVIII ст. Друга частина писана пізнім півуставом, притаманним старообрядницьким рукописам. Філіграні обох частин конволюта мають найближчі аналоги у водяних знаках 1720–1730-х років [8, № 705 (1735), № 706 (1735, 1737), № 1354 (1728)], що дозволяє приблизно датувати збірник першою половиною – серединою XVIII ст. Верхні зовнішні частини останніх аркушів (арк. 43–46) пошкоджені – розірвані або

відірвані. Пізніше пошкоджені місця були заклеєні новим білим папером. Рукопис був у поганому стані, у зв'язку з чим було проведено «реставрацію»: зроблено нову оправу і підклеєно дефектні сторінки. Ці роботи можна пов'язати з кінцем XIX ст., коли збірник перебував у колекції Андрія Титова (див. нижче). Слід зауважити, що зараз складно визначити, чи були обидві частини нинішнього конволюта з'єднані в цей самий час, чи вже побутували разом раніше.

Сторінки внутрішньої обкладинки містять штампи: «Библиотека А. Титова № 2755» та «Ростовский музей древностей Рукописный Отдел Инв. 38781 Поряд. 2378». Вони фіксують два періоди історії рукопису в другій половині XIX – першій третині XX ст. До кінця XIX ст. збірник потрапив до колекції відомого російського (ростовського) збирача старовини Андрія Титова. Він став фундатором музею старожитностей у Ростові, а його колекція склала основу фондів цього закладу.

Збірник РД-203 вказаний у четвертому томі «Охоронного каталогу слов'яно-руських рукописів» Ростовського музею, виданому в 1889 р. [20, с. 8]. На жаль, рукопис описаний дуже стисло і поверхово, не наводиться жодних деталей про зміст збірника, час та обставини його надходження до колекції.

Пізніше, за радянської влади, Ростовський музей реорганізували, в ньому також було проведено інвентаризацію. Це відображено у другому з наведених штампів. У 1928 р. разом з низкою інших рукописів РД-203 був вивезений до Києва та в 1930-х увійшов до фондів нинішнього НМІУ.

Текст, що займає першу частину збірника, має заголовок *«Разглагольствие К (20) како хлѣбъ и вино прелагаются в тѣло и кровь Г(оспо)да нашего Иис(ус)а Хр(ис)та»*. Він легко ідентифікується як слов'янський переклад грекомовного твору «Розмова з Ахмедом сарацином». Це полемічний твір, присвячений відстоюванню християнської ортодоксальної позиції в питанні про Євхаристію. Він доводить, що під час церковного священнодійства хліб і вино справді перетворюються на Тіло і Кров Христа. Текст має форму діалогу християнина (від імені якого ведеться оповідь) з мусульманином Ахмедом. Тривалий час автором твору вважали (а низка дослідників стверджує це й досі) Самона Газького, якого ототожнювали із середньовічним близькосхідним автором Сулейманом

аль-Газзі. Він був єпископом Гази в XI ст., який писав арабською мовою. Згідно з легендою, що виникла вже в ранньомодерний час, Сулейман загинув як мученик за віру [7, с. 152–157].

Полеміка щодо автентичності твору точиться ще від XVII ст. [10]. Причому спочатку захисниками давнього походження твору цілком очікувано були ортодоксальні християни, а противниками – протестанти. У XIX–XX ст. дискусія перейшла в більш раціональне наукове річище. На сьогодні переконливішою видається скептична точка зору, згідно з якою «Розмова з Ахмедом сарацином» є псевдоепіграфом, підробкою, створеною в середині XVI ст. У межах цієї концепції її автором проголошується відомий фальсифікатор Костянтин Палеокаппа – уродженець Криту, що переїхав до Франції [22; 12, с. 74 (прим. 24–25); 5, с. 174–175]. Пізніше походження твору доводить рукописна традиція, не старша за XVI ст., а також наявність у тексті анахронічних термінів і понять, що виникли не раніше XV ст.

Російський переклад грецького тексту цього твору (за виданням Ж. П. Миня [23, col. 821–832]) було опубліковано ще в XIX ст. архімандритом Інокентієм (Новгородовим) [16]. Проте в нашому збірнику маємо справу зі старішим церковнослов'янським перекладом. До орбіти східнослов'янської книжності «Розмова» потрапляє наприкінці XVII ст. завдяки відомим православним проповідникам братам Ліхудам. Іоанікій та Софроній Ліхуди походили із західної Греції, навчались у Венеції. 1683 р. переїхали до Константинополя, а звідти 1685-го – до Москви, де стали засновниками Слов'яно-греко-латинської академії [17; 13; 19].

Список «Розмови з Ахмедом сарацином» у РД-203 було зроблено зі збірника, про що свідчить номер (20), під яким цей твір міг розміщуватися в оригінальному творі як окрема глава. Такий твір відомий. Це полемічна компіляція «Мечець духовний», укладена Ліхудами в 1690 р. грецькою мовою. До початку XVIII ст. вона була перекладена на церковнослов'янську [14]. У книзі було 21 «разглагольствованіє» [15, с. 456], і діалог із сарацином про Євхаристію був якраз 20-ю главою. Але чи зроблено наш список безпосередньо з «Мечця духовного» як окремої книги, чи з якогось іншого, ширшого, збірника?

Дати відповідь на це питання може оригінальна пагінація, що збереглася в уривку з «Розмовою», вставленому в наш збірник. Текст

починається зі сторінки 349 (номер слов'янськими цифрами). Виходячи з порівняння з іншими рукописами твору Ліхудів (як приклад можна навести список останньої чверті XVIII ст. з фондів Російської державної бібліотеки: Ф. 173/II, №17) [9], можна приблизно вирахувати, що, з огляду на формат РД-203 і обсяг тексту на одній сторінці, «Мечець духовний» мав займати близько 200–230 сторінок. Це може означати, що перша частина нашого конволюта була вилучена з іншого збірника, який мав містити не тільки «Мечець духовний». Або не виключено, що в тому збірнику теж містився не повний твір Ліхудів, а лише окремі уривки з нього. В усякому разі, очевидно, що перед рукописом «Розмови», що потрапив до РД-203, в оригінальному збірнику були розміщені інші тексти.

Створену в XVI ст. «Розмову з Ахмедом сарацином» було призначено для полеміки з протестантами. Однак, з огляду на яскравий полемічний стиль і переконливість аргументів та водночас їхню ортодоксальність, православні автори починаючи з XVII ст. використовували твір у полеміці з католиками. Саме таку роль відігравала «Розмова» в копіюванні братів Ліхудів. З XVIII ст. цей полемічний текст було взято на озброєння російськими старообрядцями, які вміло застосовували твори офіційної Церкви для утвердження свого вчення [6, с. 36]. Одним зі свідчень такого використання є включення тексту до нашого збірника. У приналежності його до кола старообрядницьких книг переконує зміст другої частини РД-203.

Твір, уривок якого вміщено в другій частині конволюта, є П'ятою Соловецькою Чолобитною розлогої редакції. Це одне з послань до царя Олексія Михайловича, які направляли учасники повстання в Соловецькому монастирі, спрямованого проти церковної реформи патріарха Никона. Твір було написано між 15 і 22 вересня 1667 р. відомим монастирським книжником і одним з ідеологів повстання Геронтієм Соловецьким [21, с. 72].

Чолобитна викладає аргументи на захист старих церковних порядків і обрядів, рішуче виступає проти реформ патріарха Никона. Значну увагу твір приділяє відмінності православного «трисоставного» хреста від католицького («латинського») «крыжа». А отже, підозрює реформаторів у спробі «латинізації» й відході від істинного православ'я.

Водночас текст позбавлений ультимативних висловлювань. Навпаки, автор вибудовує аргументацію і намагається переконати царя у слушності вимог повстанців. Він розгортає систему посилань на авторитетні цитати Отців Церкви, біблійних та літургійних текстів. При цьому використовує не тільки традиційні рукописи, а й нові книжки «киевської печати». Викриває тексти никоніанців як такі, що фальсифікують історію. Геронтій відкрито розповідає про свій метод: зіставлення никоніанських текстів із книжками з багатой Соловецької книгозбірні.

Геронтій активно звертається до прикладів і прецедентів з московської і візантійської історії. Він згадує низку московських царів і церковних діячів XV–XVII ст. Характерно, що в цьому тексті не фігурують персонажі давньоруської історії, за винятком рівноапостольного князя Володимира Хрестителя. Геронтій використовує ідею «Москва – Третій Рим», проголошує державу Олексія Михайловича єдиним у світі осередком християнського благочестя. При цьому саму державу він називає «Російське царство» і «Московське царство», вживаючи обидві назви як синоніми.

До збірника з колекції НМІУ текст Чолобитної увійшов не повністю. По-перше, рукописові не вистачає початку. Його відкриває обривок фрази: «...мудрованію а не по апостольскому и с(вя)тых о(те)ць преданію» [11, арк. 9]. Зіставлення з повним текстом П'ятої Соловецької Чолобитної переконує в тому, що обсяг пропущеного тексту приблизно дорівнює одній сторінці нашого рукопису [21, с. 302].

По-друге, тексту бракує закінчення. Він завершується словами: «налагають на ч(е)л(ове)ки бремена тяжкая и неоудобь носима не противу ч(е)л(ове)ческія» [11, арк. 46 зв.]. Це далеко від кінця, порівняно з повним текстом Чолобитної [21, с. 319]. Пропущено багато – майже третину від усього обсягу твору.

Загалом полемічний характер обох текстів дозволяє зрозуміти їхнє об'єднання в конволюті. Але коли це сталося?

Перша частина, що містить «Розмову з Ахмедом сарацином», представлена цілісно, тоді як друга частина – дефектна. Чи пов'язане виникнення дефекту зі створенням конволюта і розшивкою оригінального рукопису Чолобитної? Чи навпаки, вже наявний дефект її рукопису мотивував додати до нього текст «Розмови»?

Як було зазначено на початку, об'єднання «Розмови» і Чолобитної в один комплекс могло відбутися як ще у XVIII ст., так і після надходження цих рукописів до Титова. Відповідно, можна розглядати два сценарії.

1. Якщо склад збірника РД-203 сформувався ще у XVIII ст., втрату зошитів, на яких містилися початок і закінчення Чолобитної, можна пояснити розшивкою оригінального кодексу для того, щоб вставити текст «Розмови». Це могло б означати, що текст «Розмови» був пріоритетним для укладача конволюта, якщо він пожертвував/знехтував частиною рукопису Чолобитної. З іншого боку, вже дефектний список Чолобитної могли намагатися «врятувати» шляхом приплетення до нього списку «Розмови».
2. Якщо збірник РД-203 виник лише в XIX ст., це можна уявити в контексті «консерваційних» заходів Титова. Маючи два окремі невеликі рукописи, їх могли поєднати під спільною обкладинкою з метою кращого зберігання і беручи до уваги зміст обох рукописів.

У порівнянні двох сценаріїв перевагу варто віддати першому з них. Приклади поновлення оправ рукописів колекції Титова наприкінці XIX ст. відомі. Але поєднання різних рукописів та створення конволюта було б надто зухвалим кроком з боку колекціонера, який дуже трепетно ставився до своїх надбань. Старообрядницькі збірники-конволюти добре відомі, тож РД-203 не слід вважати винятком.

Походження збірника із середовища «старовірів» засвідчує включення П'ятої Соловецької Чолобитної. Така атрибуція добре вкладається в загальний «портрет» колекції Титова, в якій містилася значна кількість старообрядницьких рукописів [18; 2].

Отож є всі підстави стверджувати, що перед нами старообрядницький збірник, в основі якого – текст П'ятої Соловецької Чолобитної з доданим до нього списком «Розмови з Ахмедом сарацином», вилученим з іншого збірника, що містив «Мечеть духовний» братів Ліхудів.

Наукова новизна. У статті вперше зроблено опис рукописного збірника-конволюта з колекції НМІУ та введено його до наукового обігу. Історію рукопису вдалося пов'язати з колекцією Андрія Титова та вмістити його в контекст інших північноросійських манускриптів, що потрапили до Києва в 1928 р. Це збагатило уявлення про рукописні пам'ятки з його зібрання в українських музейних та бібліотечних фондах. Ви-

значено тексти – складові збірника: псевдоєпіграф Самона Газького «Розмова з Ахмедом сарацином» та П'яту Соловецьку Чолобитну розлогої редакції авторства Геронтія Соловецького. Атрибуція частин конволюта дала можливість додати нове знання про побутування у Східній Європі цих творів.

Висновки. Головним результатом статті є атрибуція текстів, що склали дві частини рукописного збірника-конволюта РД-203 з колекції НМІУ. Цими текстами виявилися: список псевдоєпіграфа Самона Газького «Розмова з Ахмедом сарацином» у слов'янському перекладі та дефектний (обірваний на початку і в кінці) список П'ятої Соловецької Чолобитної розлогої редакції. Збірник має старообрядницьке походження, створений, найвірогідніше, на півночі європейської частини Росії. Як можна судити з аналізу збірника, для його укладача пріоритетним текстом була «Розмова з Ахмедом сарацином». Наприкінці XIX ст. збірник увійшов до колекції Андрія Титова і, як наслідок, до фондів Ростовського музею старожитностей. 1928 р. він був помилково вивезений до Києва разом з добіркою українських рукописів, що колись належали Осипу Бодянському. Приблизно на початку 1930-х років збірник перейшов до колекції музею, що зараз є Національним музеєм історії України.

Список використаних джерел

1. Арістов В. Ю. Зошит Максима Бодянського з фондів НМІУ // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. 2020. Вип. 6. С. 84–89.
2. Арістов В. Ю. Невідомі рукописи колекції А. О. Титова із фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. 2019. Вип. 4. С. 141–144.
3. Арістов В. Ю. Новгородська грамота XV ст. із фондів Національного музею історії України // *Ruthenica*. 2019. Т. 15. С. 287–293.
4. Арістов В. Ю., Затилук Я. В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію» з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. 2021. Вип. 7. С. 25–50.
5. Бернацкий М. М. Трактат Николая Мефонского «К сомневающимся и говорящим, что священнодействуемые хлеб и вино не суть тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа» (PG. 135. Col. 509–518) – еще одна

- подделка Константина Палеокаппы (XVI в.) // Богословские труды. 2019. Вып. 49. С. 174–175.
6. Бытко С. С. Состав и структура учительного старообрядческого конволюта конца XVIII в. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 1 (17). С. 35–42.
  7. Византийские сочинения об исламе (тексты переводов и комментарии) / под ред. Ю. В. Максимова. Москва, 2012. 229 с.
  8. Клепиков С. А. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва, 1959. 306 с.
  9. Мечец духовный братьев Лихудов. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/173-ii/f-173ii-17/#image-5> (дата звернення 29.11.2021)
  10. Максимов Г. Блаженный Самон Газский и его «Разговор с Ахмедом сарацином». URL: <https://pravoslavie.ru/38471.html> (дата звернення 12.01.2022)
  11. Національний музей історії України. Фонд «Рукописні документи (РД)». Од. зб. 203.
  12. Прп. Никодим Святогорец. О таинстве божественной Евхаристии. Глава из «Исповедания веры» (пер. с греч. и предисловие М. М. Бернацкого) // Богословские труды. 2015. Вып. 46. С. 66–75.
  13. Рамазанова Д. Н. Братья Лихуды и начальный этап истории Славяно-греко-латинской академии, 1685–1694: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2002.
  14. Рамазанова Д. Н. Лихуды // Православная энциклопедия. URL: <https://www.pravenc.ru/text/2110625.html> (дата звернення 12.01.2022)
  15. Рамазанова Д. Н. «Мечец духовный» Иоанникия и Софрония Лихудов // Россия и Христианский восток. Москва, 2004. Вып. II–III. С. 451–464.
  16. Самон, архиеп. Газский. Разговор блж. Самона, архиеп. Газского, с Ахметом Сарацином о таинстве Евхаристии // Православный собеседник. 1866. Ч. 3. № 12. С. 323–333.
  17. Смирнов С. История Славяно-греко-латинской академии. Москва, 1855. 428 с.
  18. Собрание А. А. Титова в РНБ. URL: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collection.php (дата звернення 12.01.2022)
  19. Суториус К. В. Преподавание братьями Лихудами философии в Московской Славяно-греко-латинской академии в 1692–1694 годах по материалам рукописных источников // Очерки феодальной России. 2017. Вып. 20. С. 356–384.
  20. Титов А. А. Охранный каталог славяно-русских рукописей. Выпуск 4. Москва, 1889. 88 с.

21. Чумичева О. В. Соловецкое восстание 1667–1676 годов. Москва : ОГИ, 2009. 352 с.
22. Jugie M. Une nouvelle invention au compte de Constantin Palaeocappa: Samonas de Gaza et son dialogue sur l'eucharistie // *Miscellanea Giovanni Mercati*. 1946. Vol. 3, pp. 342–359.
23. *Patrologia Graeca*. 1864. Vol. 120, 1304 p.

Vadym Aristov

*Institute of the History of Ukraine of
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-3094-8850

e-mail: aristov3000@ukr.net

Maryna Dehtiarenko

*National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine),
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9877-8106

e-mail: marinadehtiarenko@gmail.com

Polemic texts in manuscript compendium of 18th century from collection of National Museum of the History of Ukraine

The goal of the research is to present and introduce into scientific circulation a manuscript compendium RD-203 of the 18th century from the National Museum of the History of Ukraine, which comes from the collection of the famous collector Andrii Tytov. The article provides a definition and contextualization of the texts included in the compendium. **The methodology of the research** consists of basic textual and codicological methods as well as the methods of comparative and historical analysis. **Scientific novelty**: for the first time, the compendium-convolute is described, its history is traced, and its texts-components are defined and analyzed. **Conclusions**. The compendium RD-203 is an artifact of Old Believer culture of the 18th century. Most likely, it is connected with the Solovki Monastery. The compendium consists of two works. The first of them is the translated polemical text “Conversation with Ahmed the Saracen”. Its dating and origins are debatable. There is a tradition of attributing the text to Samon of Gaza, a Christian bishop of the

11th century. However, there are more reasons to consider the “Conversation” a pseudo-epigraph of the 16th century. It was translated into Slavonic language by the Likhud brothers at the end of the 17th century and included to their work “Spiritual Sword”. The second component of the compendium is the extensive edition of the Fifth Solovki Plea. This work appeared on the eve of the uprising of 1668–1676 in the Solovki Monastery against the church reform of Moscow Patriarch Nikon. The author of the Plea was Gerontius, one of the ideologues of the uprising. The composition of the convolute and its codicological features illustrate the history of reception and circulation of these works in the Old Believer milieu of the 18th century. The “Conversation with Ahmed the Saracen” is reproduced in full. Instead, the extensive edition of the Fifth Solovki Plea is presented in a truncated form. This may indicate the priorities of the compiler of the compendium, who attached more importance to the translated work. The compendium came to Kyiv by chance around 1928 in connection with the transportation of Ukrainian manuscripts from Russian libraries and museum repositories.

Key words: manuscript, convolute, polemic text, Sulaiman (Samon) al-Gazzi, Solovki monastery, Andrii Tytov.

*Стаття підготовлена 30 березня 2022 року;
подана до друку 31 березня 2022 року.*